

ELS MOLINS D'AIGUA A LA CONCA DEL GIRONA*

Jaume Domènech - Josep Ivars

1.- Introducció Històrica

En la nostra comarca la primera referència documental que tenim sobre l'existència de molins d'aigua apareix en el "Llibre del Repartiment". Així a l'any 1247 consta la donació a "Pere Pérez de Monpaó, un casal de molins que fou d'Abenhafiza, que està en el rafal de Benihomar, el qual està en el terme de Sagàrria, la meitat franca per al senyor Rei, deduïda la cinquena part per la moltura, i que en les aigües del mateixa casal puga construir altres molins en les esmentades condicions. 27 de maig". Aquest molí serà donat de nou l'any 1249 a "Pere de Pont, un casal de molins en el terme de Segàrria, que fou de Benoamar, de manera que ens done la meitat de tot l'emolument, sense cap despesa nostra ni dels nostres successors". En el mateix any se l'hi dona a "Jaume Solçina, un casal de molins del terme de Laguar, junt a Tàrbena i a Callosa, per una part dels beneficis. I són tres casals. 17 d'agost". ("Llibre del Repartiment de València", edició dirigida per Antoni Ferrando. València, 1979, Vicent Garcia Editores, S. A., pàg. 279, 268 i 276). Amb aquests documents es demostra l'origen àrab de la molinaria a La Marina Alta. El molí de Benihome encara hi és, junt al despoblat morisc del mateix nom, encara que amb sensibles modificacions, una d'elles de 1798, amb l'afegit d'una nova sala, segons una inscripció de la façana. La identificació del molí de Laguar és més difícil, ja que aleshores el terme de Laguar incloïa les alqueries de Fleix, Campell, Benimaurell, Portella, Isbert i Tormos, però que podríem identificar amb el d'Isbert o

amb el recentment desaparegut molí de Millini, prop de Benimaurell, nom amb moltes connotacions morisques.

En 1385 tenim constància documental ("Memòria. Riegos de Benihome (hoy Girona)- Acequia dels Comuns. Años 1573-1947. Alcaldía de la Villa de Ondara. Ondara, 1947") del molí de Beniarbeig, que agafava les aigües del riu de Benihome, per mig d'un assut. Apareix de nou citat el mateix molí en 1573, essent propietat de Don Pedro Martorell, senyor de Beniarbeig, Benihome i Benicadim.

Apareix nova documentació en les cartes pobles posteriors a l'expulsió de moriscos. Coneixem les de Sanet, que no hem pogut consultar; Ondara, actualment en estudi; i la de Laguar ("Testimonio de la escritura de nueva población que se otorgó entre el Duque de Gandía y los pobladores de Alaguar, en 14 de Junio de 1611" Papeles Alicantinos. Alicante 1980. Transcripció de José Costa Mas) en la que es cita "Mes que... hajan de portar... lo forment a moldre en lo molí de la Senyoria.... Mes se reserven per a la Senyoria totes les regalies, com son, la carniseria,... forns, molins...", però no es fa una referència concreta a cap molí.

A finals del S. XVIII, Catañeda y Alcover ("Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reyno de Valencia hechas en el siglo XVIII a ruegos de don Tomás López". Madrid 1919) cita parlant de la Rectoria: "nacen cinco fuentes, que todas se juntan y mueven muchos

*2on Congrés d'Estudis de la Marina Alta.

molinos.

En la mitad del XIX Pascual Madoz ("Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia" Diputació Provincial de València. València 1982) fa una relació dels molines existents al llarg del riu Girona:

Laguar 1: ("Un molino en el barranco que solo muele en las avenidas").

Tormos: 1 ("Un molino harinero que solo muele en años de abundantes lluvias").

Sagra: 2

Ràfol: 2

Benimeli: -

Sanet i Negrals: 2

Beniarbeig: 2

Ondara: 5

El Verger: 1

Els Llocs: -

Un total de 16 molins contabilitza Madoz, dels que no tots hi són en la conca del Girona, com alguns d'Ondara, ni tampoc apareixen tots el que són.

Molt possiblement, durant el s. XIX ja no es construïra cap molí. Així el Molí Nou d'Ondara, que pel topònim ens indica que fou uns dels últims construïts, té una ampliació d'una volta datada al 1848, essent construït com a data límit de finals del XVIII.

Aquests molins deixen de funcionar a finals del XIX i principi del XX, en general, utilitzant ja com a força motriu no sols l'aigua sinó també l'electricitat, el gas, el gas pobre, etc. Durant i després de la Guerra Civil tornen de nou a funcionar, fins ben avançada la dècada dels 40, on es va prohibir fermament la molta en aquests molins.

2.- Els Molins del Riu

2.1. El Riu Girona

El riu Girona naix en el terme de la de la Vall d'Alcalà, en la vessant sud del Penyal Gros, per la unió de diversos barrancs. Passa després pel terme de la Vall de Gallinera, tot i que no toca a

la vall geogràfica, per la Vall d'Ebo, on rep el nom de riu d'Ebo, on s'endinsa pel barranc del l'Infern, impressionant penyassegat, d'on surt per l'Estret d'Isbert, ja en terme de la Vall de Laguar.

Entra després en la Rectoria, creuant els termes de Tormos, Sagra, El Ràfol d'Almúnia, Benimeli i Sanet i Negrals. Aquí rep els afluents del Barranc de la Bolata, per l'esquerra, i els Barrancs de Trullens, de la Murta i de "Telesforo" per la dreta. Sens dubte la Bolata és l'afluent més important: naix en la font de la Bolata, en la divisoria dels termes de Tormos i Sagra, creuant els termes d'El Ràfol, Benimeli i Sanet i Negrals, per on s'uneix al Girona. Es de corrent irregular, respectable en hiverns plujosos, desapareixent durant l'estiu.

Passa pels termes de Beniarbeig—on rebia el nom de riu de Benihome—, Ondara, El Verger, on novament canvia de nom: riu d'El Verger, i, finalment, pels Llocs, desembocant en el Mediterrani per la Punta de l'Almadrava, després d'un recorregut de 40 km.

La principal característica, pel que respecta al nostre treball, es la seva irregularitat, amb un fort caràcter torrencial, provocant inundacions en èpoques plujoses i desapareixent a l'estiu. La irregularitat i el fet de desaparèixer durant l'estiu obliga a la construcció de basses d'enmagatzematge d'aigua pels temps de carestia.

2.2. Descripció dels Molins

MOLÍ D'ISBERT

Terme: La Vall de Laguar.

Marge: Dret.

Aigua: Rep l'aigua de la Font d'Isbert i l'envia al Girona.

Toponímia: Molí d'Isbert.

Nº moles: 1.

Nº cups: 1

Nº voltes: 1

Observacions: De tots els molins estudiats és el que presenta una estructura més rudimentària. El cup és molt estret i fondo, ja que l'aigua li era molt escassa.

MOLÍ DEL SENYORET

Terme: Tormos.

Partida: Pla del Molí.

Marge: Esquerre.

Aigua: Rep l'aigua de la Bolata, rega les Hortes del Molí i algunes hortes del terme de Benimeli, quan hi ha sobrants, enviant-la al Girona.

Toponímia: Molí Ferrando

Nº de moles: 2

Observacions: Molí desaparegut i transformat en bancals. Sols resta la paret de la bassa, que fa funcions de marge.

MOLÍ DE DALT

Terme: Sagra.

Marge: Esquerre

Aigua: Rep l'aigua de les Fonts de Sagra i les envia al molí del mig.

Toponímia: Molí de dalt / El Molinet / Molí de Puça.

Nº moles: 1

Nº cups: 1

Nº voltes: 1

Observacions: Molí desaparegut. Sols resta el cup i part de la bassa. S'utilitzava com a depuradora de Sagra.

MOLÍ DEL MIG

Terme: Sagra.

Marge: Esquerre

Aigua: Rep l'aigua del molí de dalt i l'envia al molí de baix

Toponímia: Molí del Mig / Molí Morant

Nº moles: 2

Nº cups: 1

Nº voltes: 2

Observacions: Era l'únic molí que blanquejava l'arròs. Era propietat dels Morant de Dénia. Funcionava, també, amb gas pobre.

Nº moles: 2

Nº cups: 1

Nº voltes: 2

Observacions: Va pertànyer a la Marquesa de Dos Aigües i als Morant. La bassa està transformada en bancal.

MOLÍ GERMAN

Terme: Ràfol d'Almúnia

Partida: Bancals del Molí

Marge: Esquerra

Aigua: Rep l'aigua del molí de Baix i l'envia a la Bolata, junt a l'assut.

Nº moles: 2

Nº cups: 1

Nº voltes: 2

Observacions: Va pertànyer a la Marquesa de Dos Aigües. L'aigua dels anteriors molins és distribuïda per al reg de la següent manera: Sagra i Ràfol, 1 dia natural, de sol a sol; Benimeli i Sanet, dos dies naturals; Negrals, 1 dia. La bassa està convertida en bancal.

MOLÍ NEGRALS

Terme: Sanet i Negrals

Partida: Hortes del Molí

Marge: Esquerre

Aigua: Rep l'aigua de l'assut de la Bolata i de la font de les Hortes de Sanet, i l'envia al molí del Sastre.

Toponímia: Molí Negrals / Molí Merita

Observacions: La bassa està transformada en bancal. Baix del mateix molí naix un ullal. Pertanyia a l'antic terme de Negrals.

Nº Cups: 1

Nº Voltes: 2

Observacions: El dia de Sant Llàtzer es celebra un porrat

MOLÍ DE BENIHOME

Terme: Beniarbeig

Partida: Benihome

Marge: Esquerre

Aigua: Rep l'aigua del molí del Sastre i l'envia a l'assut del Girona.

Toponímia: Molí de Benihome.

Nº Moles: 2

Observacions: Situat junt al despoblat de Benihome. La Bassa ha desaparegut, així com el cup.

Origen musulmà, amb moltes transformacions, una datada en el 1798.

Molí de Benihome (Beniarbeig) Ampliació de 1798

MOLÍ DEL PLA

Terme: Beniarbeig

Partida: Plans de Beniarbeig.

Marge: Dret

Aigua: Rep l'aigua de la Cava del Marge Roig i rega les Hortes del Molí.

Toponímia: Molí del Pla / Molí Oliver

Nº moles: 2

Nº cups: 2

Nº voltes: 2

Observacions: Actualment està transformat en restaurant, essent utilitzades les voltes com a clavegueró. Conserva en la cambra tota la estructura del XIX de selecció de la farina i el segó. Va ser propietat dels Oliver de Dénia.

MOLÍ NOU

Terme: Ondara

Marge: Dret

Aigua: Rep l'aigua del Molí del Pla i envia l'aigua al riu Girona.

Toponímia: Molí Nou

Nº moles: 4

Nº voltes: 4

Observacions: Transformat en restaurant. La bassa s'utilitza com a piscina i les bòvedes com a clavegueró. No queden restes del cup.

MOLÍ COVÍ

Terme: Ondara

Marge: Esquerre

Aigua: Rep l'aigua de l'assut del Molí i l'envia al molí d'El Verger.

Toponímia: Molí Covi / Molí Cabrera / Molí de Pepe Tono.

Nº moles: 2

Nº cups: 2

Observacions: Interessant conjunt etnogràfic.

MOLÍ DE BENIARBEIG

Terme: Beniarbeig

Situació: Dins del Poble.

Marge: Esquerre

Aigua: Rep l'aigua de l'assut de les Hortes del Molí i envia l'aigua al riu Girona.

Toponímia: Molí de Beniarbeig / Molí del Poble.

Nº moles: Transformat en vivenda, no conserva cap resta. Documentat al 1385.

MOLÍ D'EL VERGER

Terme: El Verger

Situació: Dins del poble

Marge: Esquerre

Aigua: Rep l'aigua del Molí Coví i l'envia al molí d'El Calpero.

Toponímia: Molí d'El Verger.

Nº moles: 2

Observacions: Transformat en vivenda, conserva les moles havent desaparegut la bassa i el cup. Va funcionar amb llum. Al s. XVI hi ha documentat la existència de un trapig, que possiblement coincidesca amb el molí.

MOLÍ D'EL CALPERO

Terme: Els Llocs

Marge: Esquerre

Aigua: Rep l'aigua del molí d'El Verger i l'envia al Girona.

Nº Moles: 2

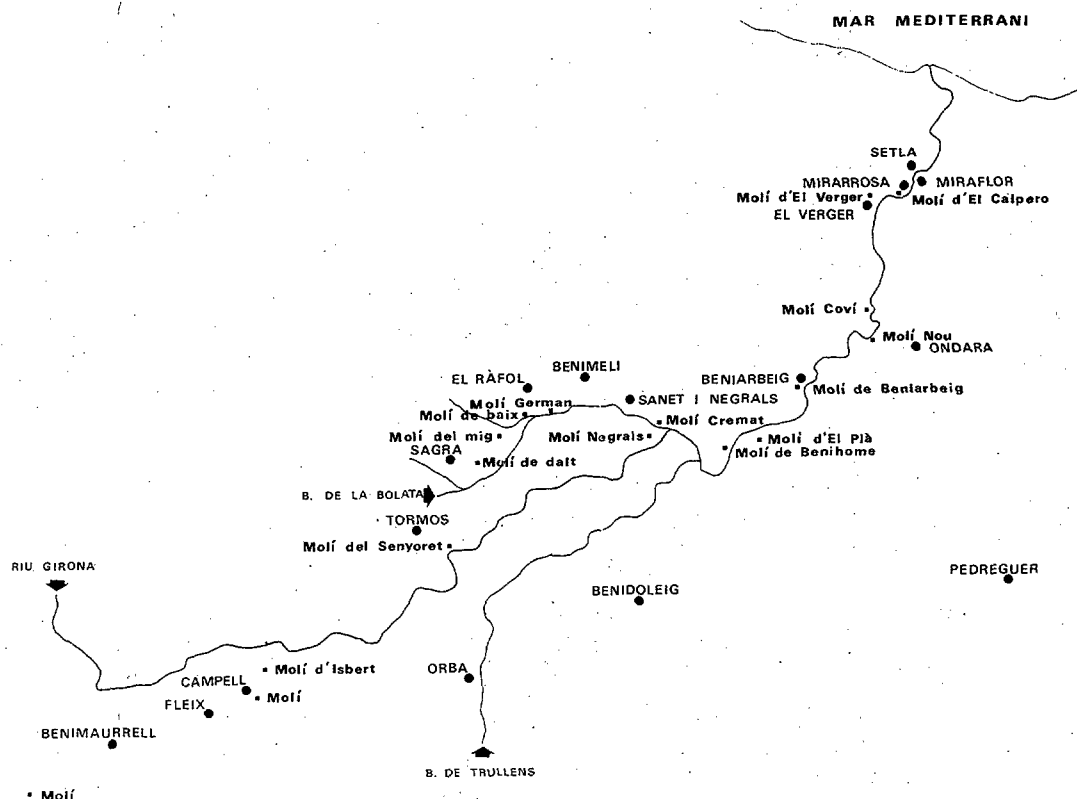
Observacions: Transformat en vivenda, no queden restes del cup i la bassa ha estat terraplendada.

Cups del Molí Coví (Ondara)

Volta o cacau, amb la roda

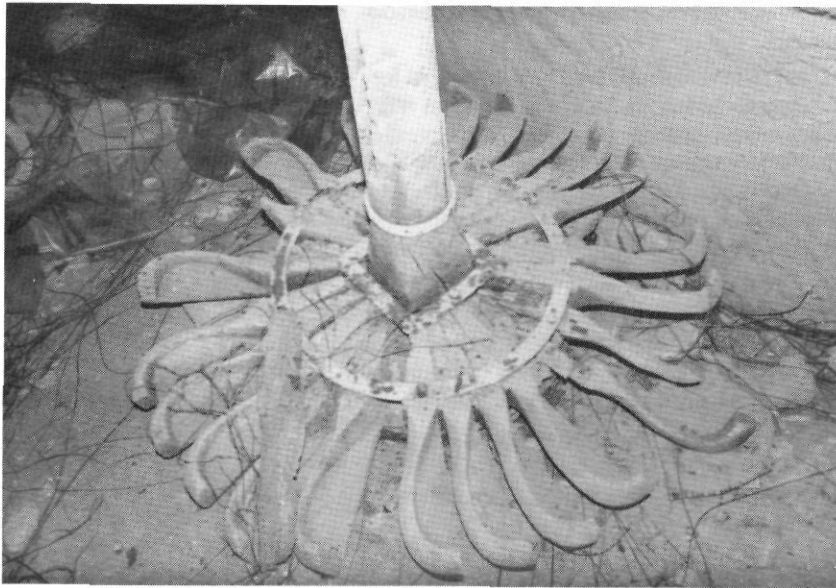
3. Descripció d'un Molí

Per a la descripció d'un molí hem pres com a model el Molí German.

El Molí comença pròpiament amb la *bassa del molí*; la seva forma era en general ovalada, a vegades amb forma de pera. L'aigua li arribava per mig d'una séquia, que venia d'un altre molí o directament del riu Girona o Bolata. La bassa tenia un *ventador*, tancat per una post de fusta, que donava eixida a l'aigua quan el molí no funcionava o quan li entrava massa aigua. Junt a la bassa estava el *llavador*, per a netejar el gra, i

sempre junt a aquest el *sequer*, de rajoles o de llòses de pedra, on es secava el gra recentment remullat.

La bassa estava comunicada amb el *cup*, un pou vertical i de secció circular on s'acumulava l'aigua en el moment de la molta. Del cup passava l'aigua a la *bòveda* (volta) o *cacau* per mig de la *botana*, forat rectangular de reduïdes dimensions, on s'acoplava la *sagetilla*, canal de fusta que dirigia l'aigua a la *roda*. Esta canal tenia una obertura controlable des de la *sala del molí*, graduant així la quantitat d'aigua dirigida a la *roda* o *turbina*, i, per tant, la velocitat de gir d'aquesta i de la *mola* o *pedra*. La roda estava

Roda amb alems

formada per un conjunt d'*alems*, units a un tronc o *arbre* de fusta, que tenia un eix de ferro que anava unit a les moles, transmetent la rotació. De la volta passava l'aigua a l'embellonada, per a on anava a altres molins o a les hortes veïnes.

Dalt de la bòveda hi era la sala del molí, on estaven les moles, la de baix, fixa, i la de dalt, mòvil. Damunt les moles estava la *gronsa*, recipient troncocònic tancat per una *teula*, per on queia el gra a l'ull de la *mola*. La *gronsa* era colpejada rítmicament per mig del *cadell*, provocant així una caiguda uniforme del gra. Una volta molt el gra queia la farina al *farinal*, bassa rectangular empotrada en el sol.

Dalt la sala del molí estava la *cambra*, amb funció de magatzem. Posteriorment en la cambra s'instal·lava el conjunt de màquines que cernien la farina.

Fora del molí estava el *llavador*, on es netejava el gra, i junt a aquest el *sequer*

4. Anàlisi tipològica i estructura arquitectònica

Tots els molins estudiats en la conca del Girona presenten una estructura arquitectònica i tipològica similar. Podem sintetitzar la seva estructura en tres elements:

- la bassa
- les bòvedes (voltes) o cacaus
- la sala del molí

La bassa és un gran recipient de forma ovala-

*Mola. Molí de Benihome
(Beniarbeig)*

da. Per la part més estreta connecta amb la séquia mare i per la part més ampla és situa el cup. La seva existència ens indica una escassetat d'aigua o uns corrents irregulars. Allí on hi havia corrents contínues -no és el cas del Girona- solien desaparèixer aquestes basses. La forma ovalada de les basses sol sovint presentar forma aperada: tenen esta forma els molins del Pla, del Sastre, Negrals, German i de Baix, totes molt idèntiques, el que ens podria indicar una mateixa cronologia. El molí d'Isbert té una bassa quasi quadrada, conseqüència del poc espai existent entre la font i el molí. Les parets de la bassa són de mamposteria comuna o ordinària i de mamposteria de còdols, estant arrebossades amb morter de calç, molt fi i d'un color rogenc. El cup és un pou de secció circular. El seu diàmetre varia entre menys d'un metre - molí d'Isbert- i 2,55 m del Molí German, el més ample. Estan construïts de forma idèntica a la bassa: mamposteria ordinària arrebossada amb morter de calç. En el molí del Pla el cup està construït amb rajoles. L'altura del cup varia entre 2,5 i 3,5 m. En general sols existeix un cup, que pot comunicar amb dues voltes. Sol donar-se també l'existència de dos cups units per una mateixa boca; i sols en un cas, el molí Covi, dos cups separats.

La comunicació del cup amb la volta es fa per mig de la botana, un forat de reduïdes dimensions, d'uns 40 x 50 cm.

Les voltes són els elements més característics i interessants dels molins. Estan tots construïts amb un cimbrat de canyes, que deixen la seva marca característica, així com sovint el fil d'unió de les canyes. Aquest tipus de volta presenta uns paral·lels molt similars en tots els aljubs dels castells musulmans, essent també utilitzada en la construcció del Castell de Bàrnia, del s. XVI. L'únic lloc on no apareixen és en una ampliació de la volta del molí Nou, feta amb carreus de tosca de Xàbia i datada, segons una inscripció, en 1848, data que ens senyala una fita per a l'ús del cimbrat de canya. Aquestes voltes són de mamposteria ordinària i de rajoles, solució molt posterior -molí Nou. Les voltes han de tindre unes dimensions suficients per a que puga instal·lar-se la turbina i per a que còmodament puga entrar una persona.

A continuació de les voltes venia l'embellonada. En els molins de Baix i German apareixen interessants voltes de grans lloses de pedra

sense treballar.

Dalt de les bòvedes estava situada la sala del molí.

L'estructura més simple de molí estava formada per la bassa, la volta i la sala del molí. Aquest model apareix en el molí del Calpero, amb una interessant sala del molí de volta. Cal pensar que aquest model era en un principi majoritari. Després s'afegiran noves dependències: llar, vivenda, cambra, celler, corral, forn, etc.

Els forjats de la sala del molí són de vigues de fusta amb revoltos de rajoles. La coberta es sovint de dues aigües, amb teules descansant sobre canyis i vigues de fusta.

Exteriorment els molins presenten una imatge idèntica a qualsevol casa del XIX i sols són identificables com a tals molins quan distingim la bassa.

Cronològicament podriem parlar de tres etapes:

- molins anteriors a la conquesta: Benihome, i possiblement el d'Isbert.
- molins entre els s. XIII-XVII: molí de Beniarbeig, molí d'El Verger i molí del Calpero.
- molins entre els s. XVII - XVIII: molí Covi, molí del Pla, molí Negrals, molí German.

5. La molta

El procés de la molta del blat és el següent:

Una volta que arribava el gra al molí, era en primer lloc rentat al llavador, deixant-lo així lliure de pedres, llavors, herbes, etc. Del llavador era tret amb cabassets d'espert, posant-se a secar en el sequer, repla de rajoles o lloses situat al sud.

Una volta sec era abocat a la gronsa, i per mig de la teula queia a l'ull de la pedra, sempre de forma rítmica amb l'ajut del cadell, essent en aquest moment quant realment comença la molta.

El blat era triturat en els *rompents*, passava després als *tragants* i d'ahí als *molents*, d'on eixia convertit ja en farina, caent per mig de les *regates* al farinal.

Per mig d'una pala es treia del farinal, cerint-se de forma manual, separant-se la farina del segó. Tant d'una com de l'altre es treien tres qualitats: de primera, segon i tercera, segons el

gra de la farina. Posteriorment la farina es treia del farinal amb nòries, pujant-lo a la cambra, on es cernia la farina per mig d'unes màquines amb

grans sedassos, menejant-se la farina per mig dels espinals.

